
Notes

La Sala Espanyola en l'Exposició Internacional de les Arts Gràfiques i de la Indústria del Llibre, Leipzig 1914

[o com va voler fer-se Pàtria mitjançant el Llibre]

per Philippe Castellano

Sembla ésser una evidència per als observadors de l'època que la BUGRA (Internationale Ausstellung Für Buchgewerbe und Graphik) anunciada a Leipzig el mes de maig de 1914 va mostrar «la gran importància que se da a las Artes Gráficas en todas las naciones civilizadas y el elevado puesto que ocupa dicha profesión, en colaboración con el arte y la ciencia, como factor de cultura en el mundo entero».¹

Aquesta exposició se situa en el context de les múltiples exposicions internacionals que, des de les acaballes del segle XIX, assenyalen la competició tecnològica i econòmica que els països europeus més

desenvolupats mantenen entre si. El tema escollit, les arts gràfiques i la indústria del llibre, incita cada país a presentar el seu model cultural² a través de les realitzacions mostrades en el pavelló nacional.

L'estudi de la participació d'Espanya en aquesta Exposició de Leipzig permet, en primer lloc, comprovar la tardança de la indústria del llibre espanyol respecte les altres nacions europees, i, en segon lloc, sotjar l'atracció del model cultural alemany, en particular per al món editorial català, en què topen diversos interessos lingüístics, culturals, ideològics i comercials.³

1. Max FIEDLER, *La Exposición Internacional de Leipzig y el desarrollo de las Artes Gráficas*, «El Comprador, Información sobre la exportación alemana», Any 7, núm. 6 (març de 1914), p. 9. És una revista quinzenal editada en castellà per la casa J.J. Weber de Leipzig.

2. Frédéric BARBIER, *Un enjeu symbolique: le salon du Livre (BUGRA) de Leipzig el 1914*, «Préfaces», núm. 13 (maig-juny de 1989), p. 114.

3. Cf. Jordi CASTELLANOS, *Mercats del Llibre i cultura nacional (1882-1925)*, «Els Marges», núm. 56 (octubre de 1996), p. 6.

Gènesi i preparació de l'Exposició

El 1882 els professionals saxons del llibre ja havien provat d'organitzar aquest certamen per tal d'evidenciar la preeminència alemanya i afirmar el paper de Leipzig en aquesta branca. El 1914 ja és una ciutat de 625.000 habitants, dels quals 60.000 treballen en la indústria del llibre, i on el negoci de comissió de llibres funciona des del segle XVI. Gràcies a l'èxit de les dues fires anuals (del 5 al 15 de maig i del 27 d'agost al 2 de setembre), la ciutat competeix amb Berlín mitjançant la representació de 11.000 cases editorials i de llibreria, així com amb la concentració d'empreses relacionades amb les arts del Llibre: 420 impremtes de llibres, gravats i litografies, 276 tallers d'enquadernació, 131 tallers de foneria de tipus, etc.⁴

El 1910, la representació professional prova una segona temptativa amb el pretext de commemorar, el 1914, el cent cinquantè aniversari de la fundació a Leipzig de la Real Acadèmia d'Arts Gràfiques i de la Indústria del Llibre, i se sol·licita als estats estrangers que enviïn delegacions oficials.

L'Ajuntament de Leipzig ofereix un terreny de 400.000 m², lloc on van enfrontar-se l'exèrcit de Napoleó i els aliats en la «Batalla de les Nacions» [16 a 19-X-1813], al costat del monument commemoratiu [s'inaugurarà el 1913] i de la Biblioteca Nacional [també inaugurada el 1913], on es realitza el dipòsit legal de totes les publicacions. Aquesta suma d'elements simbòlics mostra clarament la voluntat d'atorgar la major ressonància nacional i internacional al certamen.

L'Exposició es beneficia del suport de les autoritats polítiques: els governs de l'Imperi Alemany, el Regne de Saxònia [amb una subvenció de 200.000 marcs], la ciutat de Leipzig [amb una suma idèntica] i

el mateix emperador, que ofereix la seva biblioteca particular perquè figuri en el pavelló nacional.

D'altra banda, el president i el vice-president de la Societat Alemanya d'Arts Gràfiques, Ludwig Wolkmann i Arndt Meyer, ostenten els mateixos càrrecs en la Junta Directiva de l'Exposició.

La inversió del Comitè Alemany és de 6,5 milions de marcs i el pavelló nacional ocupa una superfície de 20.000 m², dels quals una tercera part està destinada a l'exposició històrica de la indústria del Llibre.

Visita a l'Exposició

Els responsables de l'Exposició van decidir classificar-la en setze grups: arts gràfiques lliures / arts gràfiques aplicades al llibre / ensenyament per a la indústria del llibre / fabricació del paper / manipulació del paper i papereria / fabricació de les tintes / fotografia / tècnica de la reproducció / gravat de punxons i foneria tipogràfica / mètodes d'impressió / enquadernació / comerç editorial, llibreria d'assortiment i de comissió / periodisme i informació, mitjans de publicitat i de propaganda / biblioteques, bibliografia, bibliofília i col·leccions / màquines per a tota la indústria de les arts gràfiques / beneficència i protecció dels treballadors.

A més dels pavellons alemanys, es poden assenyalar la plaça Gutenberg —envoltada pel palau de la Cultura (un dels atractius del qual és la reproducció del sostre de la cova d'Altamira)— i els tres palaus destinats a les màquines (d'indústries gràfiques, d'impremta, d'enquadernació industrial) que ocupen 15.000 m². També trobem els pavellons dedicats a la fabricació del paper, a la premsa, a la dona en la indústria del llibre, al comerciant, a l'ensenyament gràfic, etc. que completen la informació que s'ofereix als visitants de l'Exposició.

4. Article *Leipzig*, *Enciclopedia universal ilustrada*, volum 29, ps. 1511- 1525. Aquest volum es publicà el 1916.

França és el primer país que contesta favorablement a la invitació del Comitè organitzador i el Govern fixa (7-VIII-1913) la seva participació en les despeses en 480.000 francs, és a dir, una suma molt superior a la dels altres països europeus amb pavelló nacional: Anglaterra, Itàlia, Àustria, Rússia i Saxònia.

Els professionals francesos també perceben immediatament l'interès que pot suposar la seva presència en l'Exposició de Leipzig pel que fa a la competició internacional. El Cercle de la Llibreria nomena una comissió (dirigida pel president d'aquesta entitat, Lucien Layus) encarregada d'organitzar la participació nacional. Aquesta serà molt nodrida, en particular en el sector de la impremta, amb 152 expositors, i en el de la llibreria i premsa, amb 1.136 expositors.

La participació espanyola

La representació espanyola es troba situada en el Pavelló Internacional (de dimensions idèntiques al de França, 2.400 m²) que també alberga Holanda, Suïssa, Dinamarca, Suècia i Bèlgica.

Les afirmacions del Catàleg de l'Exposició són rotundes: «*Todas las naciones cultas abrazaron con entusiasmo el pensamiento fundamental de la Exposición de que la industria de la letra y del libro es el vehículo de la cultura espiritual de la humanidad y que todos los pueblos civilizados debían considerar de gran valor el exponer en la Exposición internacional la fase del desarrollo de su escritura y de sus libros y que era cuestión de honor de todas las naciones cultas el estampar su sello en este documento de la Cultura espiritual.*»⁵ Tanmateix, la participació espanyola ni ha estat tan evident ni tan senzilla de dur a terme.

5. *Exposición Internacional de las Artes Gráficas y de la Industria del Libro, Leipzig, Mayo-Octubre de 1914, Guía general y Catálogo de la Sección Española*, p. 24.

Per tal de sol·licitar la presència d'un país estranger en l'Exposició, la Junta Directiva, presidida per L. Wolkmann, es dirigeix als professionals responsables de l'especialitat a cada país. En el cas espanyol, la creació encara recent d'estructures professionals⁶ no ha afavorit els contactes internacionals, i a L. Wolkmann li és suficient el fet de conèixer l'editor madrileny Enrique Bailly-Baillière a l'Assemblea d'Editors de Budapest per a nomenar-lo, el mes d'octubre de 1912, president de la Junta Organitzadora per a Espanya. Però les circumstàncies no afavoreixen la seva actuació.

El president del Consell de Ministres, Canalejas, és assassinat el 12 de novembre de 1912 i la successió esdevé molt difícil; d'altra banda, la guerra del Marroc ocupa molta més atenció (i pressupost) que la possible participació espanyola a l'Exposició de Leipzig. A més, el president de la Federació de les Arts del Llibre, Manuel Henrich Girona, no dissimula la seva hostilitat en veure que un editor madrileny ostenta un càrrec que, a causa de la importància de Barcelona en el sector, hauria de recaure en una personalitat catalana.

Quan comprova aquesta pila de factors negatius, E. Bailly-Baillière dimiteix del càrrec el 18 de novembre de 1912 i M. Henrich exigeix que se'l designi president de la Junta Organitzadora. Aleshores, el Govern s'aprofita del conflicte entre representants professionals de Madrid i de Barcelona per tal de desentendre's de l'assumpte i eludir, d'aquesta manera, la seva participació financera.

Aquesta actitud d'indiferència oficial es manté durant el II Congrés Nacional de les Arts del Llibre celebrat a Madrid el

6. En 1909 es reuneix a Barcelona la I Assemblea Nacional de Llibreters i Editors, el 1911 se celebra, també a Barcelona, el I Congrés Nacional de les Arts del Llibre i el 1912 es crea la Federació Espanyola de les Arts del Llibre.

maig de 1913, i tant les gestions de M. Henrich enfront de la Unió Patronal d'Impressors de Madrid com les d'Augusto H. Höfer davant la Unió de Barcelona reben la mateixa acollida negativa.

En una carta dirigida a la Junta Directiva de l'Exposició de Leipzig el 26 d'agost de 1913, A.H. Höfer confessa que, malgrat els esforços esmerçats, no ha obtingut cap resultat pràctic, atès que, de totes les entitats assenyalades, cap d'elles no vol prendre la iniciativa perquè Espanya participi oficialment en el certamen. Veient aquestes dificultats, el president L. Wolkmann es dirigeix per segona vegada a E. Bailly-Baillière per tal que assoleixi una participació espanyola, encara que sigui extraoficial.

La intervenció de l'Institut Català de les Arts del Llibre

A Barcelona, hi ha gent que no es conforma amb aquest fracàs i a la «Revista Gráfica» dels mesos d'abril-maig-juny de 1913 es publica aquesta nota: «*Germina la idea entre varios socios del Instituto Catalán de las Artes del Libro de pedir a su Junta Directiva que tome la iniciativa para que represente a España en la gran Exposición Internacional de las Artes Gráficas y de la Industria del Libro, que debe celebrarse en Leipzig durante el año próximo, toda vez que habiéndose inhibido de concurrir a ella las entidades oficiales, resultaría nuestra patria huérfana de representación, sin tener en cuenta que han ofrecido su concurso todas las naciones de Europa, de América y aun de Asia.*»⁷

La presència d'una nota com aquesta en la publicació de l'Institut Català de les Arts del Llibre correspon al paper d'aquesta entitat en el desenvolupament de la indústria del Llibre. Des de la seva fundació

(27-II-1898), l'Institut alterna els missatges dirigits a les autoritats del govern (contra l'adjudicació de la impressió de títols del Deute a una casa anglesa, contra el projecte de supressió de drets aranzels per als llibres impresos a l'estranger, etc.) amb la participació en la campanya iniciada per la Lliga de Defensa Industrial i Comercial o amb visites pràctiques a les fàbriques més modernes del sector així com a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'Institut també ha estat l'organitzador del I Congrés Nacional de les Arts del Llibre, durant el mes d'octubre de 1911, a Barcelona.

A més, l'interès per les realitzacions de Leipzig és una preocupació constant entre els professionals del Llibre de Barcelona. Posem per cas la intensa producció lexicogràfica recent (llançament de les enciclopèdies Salvat i Seguí el 1906 i Espasa el 1907) que rebutja els models de Larousse i Berthelot per adaptar les enciclopèdies de Brockhaus, Meyer i Herder. No es copien només les dimensions dels volums i la composició de les pàgines, sinó que les il·lustracions en color es realitzen en els tallers de Leipzig, i tant el contingut dels articles com les bibliografies estan directament extretes de les enciclopèdies alemanyes. D'altra banda, la procedència de la maquinària (composició, impressió, enquadernació) utilitzada en els tallers confirma àmpliament el predomini germànic.⁸

Aleshores, davant de l'abandó estatal, la Junta Directiva de l'Institut Català de les Arts del Llibre decideix, el 12 de setembre de 1913, sol·licitar la participació d'expositors: «*Evitando el triste espectáculo de aparecer divorciados del colosal certamen que se avecina, siendo así que España posee*

8. Philippe CASTELLANO, *La Enciclopedia Espasa. Influencias y aportaciones de la Alemania de principios del siglo XX*, dins *Catalunya i la Restauració*, Congrés Internacional d'Història (Manresa 1992), ps. 497-502.

7. «Revista Gráfica», Any XIII, núm. IV-V-VI, p. 52.

elementos bastantes para cooperar a tan grandiosa obra, ocupando el lugar que el mundo le reconoce en el universal concierto de las Artes del Libro.»⁹

La conclusió d'aquesta sessió és que s'ha d'assistir a l'Exposició de Leipzig «siquiera sea por decoro nacional» i es nomena un Comitè organitzador¹⁰ que, al seu torn, nomena (el 25 de setembre de 1913) els seus delegats de província¹¹ amb la finalitat d'organitzar una «Junta Nacional Española representativa de todas las regiones de España». El Comitè organitzador estima que els delegats designats acceptaran «por tratarse de trabajos que honrarán al fin a nuestra industria y a nuestra patria», però no ha estat informat del segon nomenament d'E. Bailly-Baillière per part de L. Wolkmann, atès que l'editor figura en la llista, fet que demostra novament la manca de comunicació entre els professionals de Madrid i els de Barcelona. Després la circular presenta el programa de l'Exposició i conclou afirmant: «Es indudable que España no puede ni debe faltar en la trascendental manifestación de progreso que supone la Exposición Internacional de las Artes Gráficas y de la Industria del Libro de Leipzig en 1914, [...] síntesis de los progresos realizados en estos últimos años por los pueblos más adelantados del mundo.»¹²

Al seu torn, el Comitè organitzador es dirigeix al president del Consell de Ministres (el conservador E. Dato) per sol·licitar una ajuda material i pecuniària del Govern (una subvenció de 50 a 100.000 pessetes), però abans observa:

9. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIII, núm. VII a XII, p. 65.

10. President: M. Henrich, Vicepresident: A. H. Höfer, Secretari: R. Miquel i Planas, Vocals: A. Carduners, P. Cruells, J. Fabrè, J. Furnells, F. Messtres, J. Russell.

11. Vegeu annex I: *Llistat de delegats de província*.

12. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIII, núm. VII a XII, p. 68.

«El no haber acordado el Gobierno concurrir oficialmente constituye una sensible omisión por la cual España parecería divorciada de un movimiento de progreso que enaltece a cuantas entidades lo impulsan. [...] cuando todo el mundo civilizado destina importantes cantidades al objeto de exhibir sus productos, sólo España discrepa del general concierto, como declarándose incapacitada de alternar a la acción común...»¹³

Sembla evident que, per als professionals de Barcelona, el llibre funciona com una manifestació de la identitat nacional; aquest concepte de nació és un concepte integrador que voldria transformar els habitants en lectors.¹⁴

Per la seva banda, a Madrid, E. Bailly-Baillière informa L. Wolkmann (és una carta del 27-IX-1913 i encara no ha rebut el seu nomenament del Comitè de Barcelona) de les seves entrevistes amb els ministres de Negocis Estrangers i d'Instrucció Pública que li permeten d'endevinar la possibilitat d'una representació oficial en l'Exposició de Leipzig. Si la resposta ministerial és positiva, l'editor madrileny acceptarà la presidència del Comitè Espanyol i ja preveu un viatge preparatori a Leipzig el mes de novembre.

De manera que, en aquell moment, Espanya compta amb dos organitzadors, E. Bailly-Baillière a Madrid i M. Henrich a Barcelona. Davant de la dificultat de considerar una competència com aquesta, L. Wolkmann proposa que el primer s'ocupi de les editorials i les llibreries, i el segon de les foneries de tipus, tipografies i enquadernacions; una personalitat neutra com el príncep Lluís Ferran podria ostentar després la presidència honorària del Comitè nacional.

Veient aquesta situació, l'Institut Català de les Arts del Llibre decideix (el 10

13. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIII, núm. VII a XII, p. 70.

14. Frédéric BARBIER, *Histoire du Livre* (Paris 2000), p. 201.

d'octubre de 1913) dissoldre el seu Comitè organitzador i retirar la sol·licitud presentada davant del Govern. La reacció de L. Wolkmann, en una carta datada el 22 d'octubre de 1913, mostra certa intranquil·litat enfront d'aquesta decisió de ruptura, i declara acceptar els dos Comitès per satisfer les ambicions de les dues capitals editorials; també recorda que la presència de Portugal (amb nombroses obres ja presentades aquell mateix any en l'Exposició d'Arts Gràfiques de Lisboa) ha d'ésser un incentiu per tal que Espanya figure de la mateixa manera en el certamen. Però l'Institut (carta del 6-XI-1913) manté la seva negativa a constituir un segon Comitè organitzador.

A la fi de 1913, E. Bailly-Baillièrre no ha pogut obtenir cap ajuda del Govern i renuncia a organitzar la representació espanyola. En una carta dirigida el 14-II-1914 a la «Revista Gráfica», es lamenta de la desunió: «*Cuando se nos presenta tan brillante ocasión de defender la riqueza de nuestras Artes Gráficas y de nuestra industria del Libro, cuya preponderancia en América hace ya tiempo se procura destruir, en vez de unirnos para defender el interés común ...*»¹⁵

Però també subratlla el bon desig, la constància i la diligència d'A. H. Höfer en aquest assumpte. Més endavant aquests dos punts seran importants en l'actuació de l'Institut Català de les Arts del Llibre. En efecte, aquesta entitat ha decidit que, tot i la manca de representació oficial, assistirà a l'Exposició de Leipzig i envia els opuscles d'inscripció als seus socis el 16 de gener de 1914.

Amb aquesta manera de fer les coses, l'Institut repeteix el que ja havia practicat per a l'Exposició Internacional d'Atenes de 1903; en aquest cas, l'editor Pablo Salvat ja havia organitzat la participació dels industrials del Llibre de Barcelona perquè presentessin les seves obres juntament amb

la instal·lació tramesa per l'Institut Català de les Arts del Llibre.

En el número de la «Revista Gráfica» corresponent als mesos de gener a març de 1914, ja es presenta un llistat de 55 socis decidits a mostrar les seves obres en el certamen; per a aquesta qüestió s'ha reservat una àrea de 225 m² en el Pavelló Internacional.

D'altra banda, Eudald Canibell —fundador de l'Institut Català de les Arts del Llibre i un dels seus animadors més dinàmics— publica el 28 de març de 1914, en la primera plana del diari «El Poble Català», un article en què afirma: «A Leipzig, la ciutat dels editors, dels caixistes i dels remendistes, va a celebrar-se una gran exposició de les Arts del Llibre. [...] L'Estat no hi vol ésser? Nosaltres sí, Catalunya sí. I en un espai gran, tan gran com el de les demés nacions, el benemèrit Institut muntarà la seva parada. Allí, davant de les gents germàniques, es veuran les meravelles sortides dels tallers d'En Thomas i de l'Horta, de l'Acadèmica, de la Neotipia i de l'Elzeviriana; els monumentals diccionaris de les cases Espasa i Salvat; les edicions populars d'En Sopena; les útils d'En Gili; les luxoses d'En Montaner. Es veuran així mateix, aquells papers verjurats d'En Guarro i En Torres. I fent companyia a aquests, els treballs dels Miralles, dels Madriguera, dels Tobella, dels Fornells, i tants i tants fins a seixanta. Gràcies a la instal·lació de l'Institut Català de les Arts del Llibre, els alemanys no diran que l'Àfrica comença als Pirineus, exceptuant un tros de terra hispana. Catalunya fa de barrera, com sempre. I Barcelona serà el Leipzig català.»

La premsa institucional també dóna suport a la iniciativa de l'Institut Català de les Arts del Llibre; el 2 d'abril de 1914, «La Vanguardia» publica un article intítulat *La Exposición de Artes Gráficas de Leipzig - La bandera española en Leipzig*, en què aplaudeix la decisió d'«organizar una exposición colectiva de sus socios, a la cual se

15. *Más sobre la Exposición de Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. I -II -III, p. 3.

han adherido también varias casas del ramo gráfico de Madrid».

L'article conclou d'aquesta manera: «Hay que felicitar al Instituto Catalán de las Artes del Libro y a los organizadores de la exposición española por su labor y trabajo en favor del ramo tipográfico de España, que han conseguido, por fin, que sea un hecho la participación y representación de España en la Exposición Internacional de Leipzig.»

Totes les citacions que s'han trobat associen sempre la nació espanyola i el Llibre, defensant així una concepció que el considera com un índex del desenvolupament econòmic i cultural d'un poble. Una vegada comprovat el seu retard respecte a les altres nacions europees, apareix una actitud de voluntarisme que vol recolzar-se en la projecció internacional de l'idioma per tal de recuperar la categoria perduda i compensar, en part, les mancances dels responsables polítics de la Restauració. En el cicle de conferències que la Càmera Oficial del Llibre de Barcelona organitzarà més endavant (el 1922), el comte de Vallengard (director general de Primera Ensenyança) ho afirmarà de nou: «No dudéis; es el libro la afirmación espiritual de la superioridad de un pueblo; que no hay mejor heraldo ni mejor anuncio del progreso y de la cultura que el libro; y esa manifestación nos la demuestra esa hegemonía espiritual que Francia y Alemania han alcanzado por el libro y mediante el libro. Nosotros estamos en esa obligación ineludible de emplear los mismos procedimientos, iguales medios para ir a la conquista de un mercado que nos está reservado por propio derecho, porque es el mercado que en mejores condiciones se nos presenta al tener la preponderancia de un idioma que en un medio continente, sobre todo, se emplea como idioma único.»¹⁶

Finalment, la iniciativa de l'Institut Català de les Arts del Llibre i la campanya de premsa que l'acompanya provoquen la

16. Càmera Oficial del Llibre de Barcelona, *El Libro Español* (Barcelona 1922), p. 121.

reacció desitjada, i en el número següent de la «Revista Gráfica» (abril a juny de 1914) es precisa que, de la participació solitària de l'Institut, s'ha passat a una representació espanyola: «Circunstancias de feliz oportunidad han cambiado el concepto de tal modo que donde ondea hoy el pabellón de las naciones cultas, también flota en el aire la bandera española para glorificación del Arte y en concurso de la titánica empresa de contribuir a la civilización del mundo.»¹⁷

Aquests accents vibrants recorden la primera temptativa de l'Institut, que sempre va advocar per una representació amb caràcter oficial, que manifestés el nom d'Espanya. També s'observa que l'establiment de la Mancomunitat de Catalunya (6-IV-1914), presidida per E. Prat de la Riba, ha hagut d'ésser un al·licient perquè el Govern no es desentengui d'un problema de representació que té molt a veure amb la concepció que cada grup té de la nació. En el cas que ens interessa, la relació entre Madrid i Barcelona, marcada alternativament pel conflicte i la col·laboració, resulta força representativa de l'auge progressiu de les reivindicacions nacionalistes que aviat s'interessaran pel món del Llibre com un element essencial en la construcció d'una identitat nacional.¹⁸

D'altra banda, els editors més importants —enfrontats amb la competència de França, Alemanya, Itàlia, Anglaterra i Estats Units a Hispanoamèrica— no volen que se segueixi reduint la part que els correspon en un mercat d'exportació que representa aproximadament la meitat de les seves vendes, és a dir, un element vital per al desenvolupament de les seves empreses. La no participació en l'Exposició de Leip-

17. *Espania en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. IV -V -VI, p. 25.

18. Es poden recordar, entre les realitzacions institucionals, la creació de la Biblioteca de Catalunya i de l'Escola de Bibliotecaris, el llançament —pel Consell de Pedagogia de la Mancomunitat— de la col·lecció «Minerva» de vulgarització científica redactada en català.

zig podria ésser un element molt desfavorable de cara a la propaganda dels seus competidors en el continent americà. Aleshores, la conclusió lògica és l'eliminació, en el nou Comitè organitzador,¹⁹ tant d'E. Bailly-Baillière com de M. Henrich i l'arribada d'un nou i experimentat representant dels editors, Pablo Salvat Espasa.²⁰

La representació espanyola, molt més modesta que la francesa, només conté 70 expositors: 52 de Barcelona, 15 de Madrid, 1 de Sabadell, 1 de Sant Feliu de Guíxols, 1 de València. Aquestes xifres, que confirmen la preponderància catalana en la indústria del Llibre, poden ésser una conseqüència de la lluita pel liderat en la gestió del Comitè organitzador —resolta a favor de Barcelona—, però mostren també la projecció internacional d'aquesta capital editorial i la preocupació dels seus representants professionals per presentar les seves obres i comparar-les amb les més brillants realitzacions estrangeres, en particular les d'Alemanya.

El model cultural alemany

Aquest canvi d'orientació, passar d'una mitjancera francesa a una de germànica, ja s'ha advertit en els mitjans universitaris: «*En veinte años, a partir del 98, las cátedras universitarias españolas habían cambiado de signo. [...] La ciencia española sacudió el marasmo en que había vivido y, sobre todo en los campos de la filología, arqueología, historia, arte, matemáticas y*

ciencias naturales, labró profundos surcos que la empalmaron con la extranjera. El europeísmo ganó una neta victoria, especialmente a través de los profesores educados en Alemania y los partidarios de la ciencia germánica.»²¹

Per la seva banda, la Diputació de Barcelona, presidida per E. Prat de la Riba, ha impulsat la creació de l'Institut d'Estudis Catalans (18-VI-1907), on els estudiants més brillants han rebut beques per matricular-se en les universitats d'Alemanya.

En aquest ambient favorable a les realitzacions alemanyes, A.H. Höfer no es conforma a dur a terme la realització de la Sala Espanyola en l'Exposició, sinó que proposa als professionals de la indústria del llibre un viatge col·lectiu organitzat per la Foneria Tipogràfica del Successor de J. de Neufville, que ell mateix dirigeix.²²

La sortida des de Barcelona està prevista per al 3 d'agost i el trajecte passa per Munic el 6, per Nuremberg el 8, per Würzburg el 9, per Frankfurt el 10 i 11, amb una estada a Leipzig del 13 al 19; el viatge de tornada passa per Berlín del 20 al 22, per Hamburg el 23 i 24, per Colònia el 26 i 27. L'etapa de París només dura un dia, el 29, i en la tornada és prevista a Barcelona el dia 30 i a Madrid el 31.

Les relacions privilegiades d'A.H. Höfer amb la indústria del llibre a Alemanya li permeten oferir un programa molt

21. Jaume VICENS VIVES, *Manual de historia económica de España* (Barcelona 1972), p. 730.

22. August Heinrich Höfer és un industrial alemany, nascut el 1868. A vint anys treballa en la llibreria d'Alfred Lotenz a Leipzig; a partir de 1901 dirigeix una foneria de tipus d'impremta i construcció de maquinària d'Offenbach del Main. A partir de 1906 dirigeix la Foneria tipogràfica del Successor de J. de Neufville a Barcelona. Serà un dels propagandistes de la causa d'Alemanya durant la Primera Guerra Mundial amb la seva publicació *Atalaya Alemana*. Cf. *Enciclopedia universal ilustrada*, volum 28, primera part, p. 23.

atractiu que comprèn nombroses visites pràctiques: 3 fabricants de maquinàries, 1 fàbrica de tintes, 1 foneria tipogràfica, 6 impremtes, 1 taller d'enquadernació, 3 editorials, 5 seus de periòdics (Frankfurt, Leipzig, Berlín, Hamburg, Colònia), 4 escoles professionals, 4 museus (com ara el Museu del Llibre de Leipzig), 4 associacions professionals (Associació Patronal d'Impressors de Munic, Unió de Llibrers de Leipzig, Acadèmia d'Arts Gràfiques de Leipzig, Unió d'Impressors de Berlín).

El fet que sigui el model alemany l'únic representat en aquest viatge²³ no es deu únicament a la personalitat de l'organitzador, sinó també al dinamisme de la indústria del Llibre a Alemanya al principi del segle XX. La tradicional intervenció francesa està perdent força a favor d'altres realitzacions, d'aspecte més modern, que responen millor als desitjos del nou públic de lectors que va creant el ràpid desenvolupament econòmic de Barcelona.²⁴ A més, l'associació de visites a àmbits tècnics amb les de centres docents i d'associacions professionals indica una voluntat, compartida pels professionals més «inquiets» del sector, d'entrar en la modernitat.²⁵ El paper de Catalunya en la difusió d'aquest

corrent és fonamental.²⁶ Concretament, en la indústria del Llibre, això significa saber beneficiar-se dels progressos tecnològics i, al seu torn, saber adaptar-se als canvis en les relacions socials —d'una banda, enfront dels governs i, de l'altra, a les organitzacions de treballadors.

Aquestes són les preocupacions que han guiat l'activitat de l'Institut Català de les Arts del Llibre des de la seva creació i que figuren en els seus Estatuts:

1. Fundació i sosteniment d'una Escola per a l'ensenyament de les Arts del Llibre.

2. Establir solidaritat i facilitar les relacions professionals.

3. Intervenir en les disposicions administratives dictades pels poders públics.

4. Servir d'amigables componedors entre industrials, operaris i clients.

Per tal d'assolir aquests objectius, l'Institut Català de les Arts del Llibre s'inspira en el model alemany, i per això es publica una versió espanyola de la *Memo-ria de la Asociación Nacional de Impresores de Alemania, publicada en Leipzig en 1908* com un regal per al I Congrés Nacional de les Arts del Llibre que organitza a Barcelona l'any 1911. En la presentació del llibre (que detalla l'organització de la indústria tipogràfica alemanya amb les condicions de treball, els sous i les tarifes mínimes), M. Henrich fa el mateix diagnòstic que els altres professionals i esbossa un procés de recuperació per a la indústria espanyola del Llibre: «*La industria tipográfica, que por fuerza ha de figurar al frente de todas, pues es luz para ellas en general, atraviesa hoy en nuestro país un período decadente, que sólo da lugar a escasas manifestaciones de arte y por lo común a demostraciones mezquinas, [...] Muévenos a publicar este opús-*

23. La declaració de guerra entre Alemanya i França (28-VII-1914) frustrarà la realització d'aquest viatge que hauria permès als professionals espanyols descobrir els elements més característics de la indústria del llibre a Alemanya.

24. Philippe CASTELLANO, *Les traductions: un choix stratégique de Pablo Salvat éditeur à Barcelone au début du XXe siècle*, dins *Le papier, le livre et le commerce culturel dans l'Europe méditerranéenne XVIe-XXe s.*, Colloque de Montpellier, 26 i 27 de març de 1999.

25. El 1905, l'Institut Català de les Arts del Llibre inaugura la seva Escola Pràctica Professional, finançada pels socis, on 206 alumnes reben una ensenyança gratuïta (la intervenció de H. Giner de los Ríos, batlle provisional de Barcelona, permet obtenir una subvenció estatal de 10.000 pessetes); aquell mateix any l'Institut crea una Caixa d'Estalvis per a la Gent Gran.

26. Jean-François BOTREL, *Lectura y modernidad en la España finisecular*, dins 1898: *Entre la crisi d'identitat i la modernització*, Actes del Congrés Internacional, Barcelona, 20-24 d'abril de 1998, p. 401.

culo el deseo de que nuestros colegas de las Artes del Libro comprendan la necesidad de organizar en nuestro país una Asociación patronal primeramente, y luego, con el concurso de los obreros, estudiar los medios de llegar a soluciones prácticas y beneficiosas para todos.»²⁷

Una manera d'entendre millor aquest desig d'assolir certa harmonia en les relacions laborals entre patrons i operaris, reiterat en nombrosos documents redactats pels editors de l'època, és el fet de recordar la progressió dels moviments vaguistes d'aquells anys.²⁸

Anys	Vagues	Vaguistes
1911	118	22.154
1912	171	36.306
1913	201	84.316

Finalment, el fracàs d'E. Bailly-Baillièrre al qual segueix la intervenció d'A.H. Höfer, si bé té un cert aspecte premonitori de la futura lluita que oposarà aliadòfils i germanòfils, també subratlla la pèrdua d'influència del model cultural gal a favor de l'alemany. Aquesta atracció per Alemanya per part de l'elit espanyola constitueix el major perill per als interessos francesos. El 1913, l'hispanista A. Marvaud afirma: «L'Espagne doit s'eupéaniser [...]. L'Espagne doit s'ouvrir aux idées modernes, et la nation qui lui servira d'intermédiaire et de guide, ce sera naturellement la France.»²⁹

27. M. HENRICH, *Apuntes para la organización de la Asociación Nacional de las Artes del Libro*, dins *Memoria de la Asociación Nacional de Impresores de Alemania*, publicada a Leipzig el 1908 (Barcelona, Impremta de Henrich i Cia, 1911), ps. 3 i 4.

28. *Estudio del movimiento de huelgas*, Quadre LIII, dins *Estadística de salarios y jornadas de trabajo referida al período 1914-1930* (Madrid, Ministerio de Treball i Previsió, 1931), p. CXXXIII.

29. Angel MARVAUD, *L'Espagne au XXe siècle. Etude politique et économique* (París 1913), p. 501; citat per Antonio NIÑO RODRÍGUEZ, *Cultura y diplomacia: los hispanistas franceses y España de 1875 a 1931* (Madrid 1988), p. 256.

Tanmateix, l'ideal de modernitat de les noves classes mitjanes urbanes i la demanda cultural que l'acompanya s'orienten cap a Alemanya. El regeneracionisme burgès que es manifesta amb l'èxit econòmic de Barcelona suscita una veritable germanofília, un entusiasme pel país del *kulturkampf* bismarckià.³⁰

La Sala Espanyola

El decorat de la Sala Espanyola, construït a Barcelona, reflecteix l'històric conflictiu de la delegació nacional: «Sobre la puerta de entrada aparece el escudo de España, de 1,30 metros de altura, rodeado de seis banderas nacionales; debajo de éste, en letras de oro y sobre fondo blanco se lee el glorioso nombre de España colocado en una extensión de cinco metros de largo y uno de alto. En el interior de la sala y sobre la puerta de entrada campea el escudo del Instituto Catalán de las Artes del Libro, como patrocinador de la Sección, y en el centro del local [...] brilla la sección histórica que ha presentado nuestra corporación, y en su interior se han colocado los trabajos de los alumnos de la Escuela Práctica Profesional, presididos por las figuras de Gutenberg y Senefelder. [...] Sobre la puerta de salida, en el centro de una ornamentación de palmeras, figura el busto de S. M. Alfonso XIII, cerrando la sala otro escudo y nombre de España, al que dan fuerza y calor las banderas que lo circundan.»³¹

És a dir, tots els elements exteriors i interiors del decorat d'aquesta sala (que pretén presentar «el tipo genuinamente español») recorden el conflicte anterior. D'altra banda, la posició estratègica que l'Institut Català de les Arts del Llibre ha

30. Cf. José-Carlos MAINER, *La edad de plata (1902-1939). Ensayo de interpretación de un proceso cultural* (Madrid 1987), ps. 145-147.

31. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. IV - V - VI, p. 31.

decidit prendre en el centre de la secció espanyola resulta un símbol del paper que reivindica en la representació nacional i, a més, ressalta un model d'organització de la indústria del Llibre que s'inspira directament en el model alemany.

S'inaugura l'Exposició de Leipzig el 6 de maig de 1914 i en el seu discurs, L. Wolkmann, després de recordar la temptativa anterior i agrair a les autoritats polítiques i professionals, afirma: «*No solamente hemos creado un asunto puramente material sino un documento de la cultura intelectual de todos los países y todos los tiempos, [...] Por esto pudimos invitar con derecho justificado a todas las naciones civilizadas del mundo a una lucha, pero no con cañones sino con rotativas, no con pólvora y plomo sino con tipos y tinta.*»³²

En la comitiva oficial (que fa la visita de les instal·lacions començant per la biblioteca particular de l'emperador Guillem II) figuren l'ambaixador espanyol a Berlín, el cònsol resident a Leipzig, A.H. Höfer com a president del Comitè organitzador d'Espanya i P. Salvat com a representant de l'Institut Català de les Arts del Llibre. En el Pavelló Internacional, el rei Frederic August de Saxònia signa el Llibre d'Or de la Secció Espanyola i, després del convit de rigor, L. Wolkmann es dirigeix als representants de les nacions exposidores; la seva salutació a Espanya diu així: «*Saludamos a los ilustres representantes de España, catalanes y castellanos, como valientes camaradas en la lucha por el bien común de conducir al género humano a una fecunda civilización por medio de las Artes Gráficas.*»³³

Els mots diplomàtics no poden dissimular les dificultats que va engendrar la dualitat Barcelona/Madrid per a la Junta Directiva de Leipzig.

El ressò de l'Exposició

La tonalitat dels articles de premsa depèn, és clar, del redactor de les notes, del seu coneixement del sector i, sobretot, del seu grau d'implicació en el certamen. Els textos enviats per l'editor P. Salvat a «La Vanguardia» i a «La Veu de Catalunya» (ambdós publicats el 15-V-1914) reflecteixen l'entusiasme del professional davant les màquines d'imprimir, la qualitat de les reproduccions en color o de les encuadernacions. Quan esmenta la Sala Espanyola, només evoca els elogis que va merèixer el decorat i conclou el seu article de «La Veu de Catalunya» dient: «No són dels que pensen que hem de copiar als demés, i molt menys que hi hagi pobles superiors, però crec que al veure la casa dels altres hem de saber trobar-hi la nota suggestiva per a guiar-nos dintre la nostra.»

Aquestes paraules indiquen la dimensió internacional de les preocupacions pròpies d'un editor desitjós de descobrir noves pràctiques i, d'aquesta manera, ampliar el seu catàleg. Aquest aspecte es fa més evident quan hom recorda que, durant la seva estada a Leipzig, segueix mantenint el contacte —mitjançant cartes i telegrams— amb els seus germans Ferran i Santiago que, en aquell moment, es troben a Buenos Aires finalitzant un viatge comercial de dos anys per tots els països d'Hispanoamèrica.

El periodista Narcís Prim de Balle (tramès per «La Veu de Catalunya» el mes de juliol de 1914) relata les seves impressions³⁴ i, en comparar la representació espanyola amb la d'altres nacions del Pavelló Internacional, no pren les mateixes mesures: «Quasi tot lo espanyol, que és ben poc, és de Barcelona. [...] L'editor de llengua espanyola que més llibres exposa és Cabaut i Cia., de Buenos Aires.»

32. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. IV - V - VI, p. 33.

33. *España en Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. IV - V - VI, p. 35.

34. Narcís PRIM, *Tecnografía de la Exposición de Leipzig*, «Revista Gráfica», Any XIV, núm. VII a XII, ps. 73-77.

Aquest mateix to crític es manté encara vuit anys després en les conferències dictades per tres professionals, en el cicle organitzat per la Cambra Oficial del Llibre de Barcelona, quan evocuen el paper d'Espanya en la competició internacional. L'impressor Víctor Oliva, que va anar a l'Exposició de Leipzig, recorda la seva decepció respecte les obres presentades a la Sala Espanyola: «¿Cómo es que no lo hacemos mejor? ¿Cómo es, por ejemplo, que, volviendo a esta visión maravillosa, a esta apotheosis del Libro —que tal fue la Exposición de Leipzig en 1914, cuyos efectos agostó la guerra—, cómo es que nosotros los españoles, con una gran tradición artística, con obras maestras literarias como el Quijote, con curiosidades bibliográficas como los libros de caballerías, con atrevimientos gráficos tan geniales como los de Goya, con campos tan vastos como los de las lenguas regionales y contando con un ambiente universal de simpatía, aunque sea aquella superficial de los que ven en nuestra península el último refugio europeo del color local... ¿Cómo es que España hizo un papel tan triste en aquella manifestación mundial? ¿Cómo es que, en la actualidad, nosotros seguimos yendo a remolque de los extranjeros? ¿Cómo es que en España no se pueden inventar tipos especiales, por los españoles, siguiendo una tradición española? y ¿cómo es que los moldes en todos los procedimientos de ilustración han de venir impuestos por el extranjero?»³⁵

L'editor Rafael Calleja repeteix el que ja havia escrit a «Información Hispana» (setembre de 1922): «España es un país donde apenas se escribe y donde apenas se lee. [...] España está ausente, como lo estaba, casi sin excepción, en los Congresos, en los Certámenes, en las Exposiciones Internacionales de antes de la guerra.»

I el periodista José María Salaverría confirma l'abandonament estatal en què es troba aquesta branca industrial: «En

Francia y en Italia afrontan el negocio del Libro como un problema nacional, o nacionalista más bien, en tanto que en España se le atribuye el mismo grado de interés que a la fabricación de mimbres.»³⁶

Les estadístiques de consum de paper³⁷ en quilograms per habitant i per any confirmen aquesta situació:

Nacions	1908	1927
Anglaterra	24,8	37
Alemanya	20,1	26,5
França	14,9	20
Espanya	3,8	6

D'altra banda, l'anàlisi del Llibre d'Or de la Secció Espanyola sembla confirmar aquests punts de vista crítics. El document conté un total de 4.703 signatures i el repartiment per països aporta algunes doctrines. Primer vénen Alemanya (3.700) i Àustria (295), fet que indica el caràcter marcadament nacional de l'Exposició, a causa, sense cap dubte, de la seva curta durada, que ha augmentat la proporció del públic més proper. Després ve Espanya (125) i la diferència és notable amb la modèstia del nombre de signatures dels països següents (EUA: 45, França: 31, Itàlia: 20); aquest fet assenyalava el relatiu interès de les obres presentades pels expositors de la Secció Espanyola per als visitants provinents d'aquests països.

Clausura de l'Exposició de Leipzig

L'atemptat de Sarajevo (28-VI-1914) precipitarà les nacions europees en la guerra un mes després; aleshores, les seccions de França, Rússia, Anglaterra i Bèlgica s'aparten de l'Exposició, que d'aquesta manera

36. José María SALAVERRÍA, *El Libro y la Prensa*, dins *El libro español* (Barcelona 1922), p. 158.

37. G. GILI ROIG, *Bosquejo de una política del libro* (Barcelona 1944), p. 59.

perd el seu aspecte de competició internacional i s'accontenta únicament d'enaltir la preeminència alemanya en el sector de la indústria del llibre.

A.H. Höfer, malgrat que de manera optimista afirmi el 20 d'agost de 1914 que l'Exposició «*está abierta y quedará abierta*», rep el 13 d'octubre de 1914 el telegrama següent: «*Télégraphiez que faire avec mobilier et décoration BUGRA.*» L'agent Luis San José Cano, responsable de la tramesa del material a Leipzig, el reexpedirà a Barcelona via Itàlia.

A causa del fet que les seccions dels països aliats es retirin, queden excloses de les recompenses, i, abans de clausurar-se l'Exposició, el Jurat de la BUGRA decideix que repartirà els premis el 5 d'octubre de 1914. La junta general d'expositors espanyols es reuneix a Barcelona (el 22 de setembre de 1914) i la discussió subratlla que si falten els millors representants estrangers, els premis atorgats tindran un valor molt relatiu, però la manca de temps i la guerra impedeixen enviar els representants espanyols del Jurat, J. Russell i P. Salvat. La temença es verifica quan es coneix el resultat: tots els expositors espanyols resulten guanyadors,³⁸ amb una significativa excepció: la Impremta Alemana de Madrid. Aquesta onada de recompenses i la discreció de l'empresa representativa dels interessos alemanys mostren clarament que l'Exposició de Leipzig funciona com un dels elements de la propaganda alemanya en la disputa, durant la qual les medalles i les insígnies atribuïdes per un i altre bàndol alimentaran a Espanya la pugna entre aliadòfils i germanòfils. Només la circumstància excepcional de la declaració de guerra, que carreteja la clausura de l'Exposició de Leipzig, sembla justificar aquesta inflació de gratificacions que sovint coronen obres que, per la seva qualitat mitjana, disten molt de poder

equiparar-se a la resta de la producció europea.

Primeres conclusions

Els professionals del llibre cerquen explicacions davant les insuficiències del sector, que un certamen com l'Exposició de Leipzig permet posar en evidència. El primer punt sembla ésser la manca de lectors: «*Es evidente que las posibilidades abiertas a nuestro libro están en razón directa con el número de potenciales lectores.*»³⁹

Les causes són múltiples: la tasa persistent d'analfabetisme, la dèbil densitat de població... i de llibreries, el reduït nombre de nuclis urbans, el factor cultural que no ha afavorit l'hàbit de la lectura; tot això mena els editors a reduir les tirades per tal d'evitar pèrdues financeres. A una quantitat reduïda correspon una producció mediatitzada: el paper, els tipus d'impremta, l'enquadrernació, obeeixen en general a criteris importats de França i Alemanya.

La reacció dels professionals consisteix a demanar a l'estat que fomenti la producció i la distribució del llibre, però la crisi política i econòmica que travessa el país en aquell moment impedeix que aquestes peticions siguin ateses. Quan els editors catalans presenten la difusió del llibre com una tasca patriòtica gràcies a la qual l'estat podria recuperar el seu paper internacional, pensen en el model cultural alemany, en el qual el llibre ha estat un element essencial de la construcció nacional. A més, la imatge de si mateixa que la llibreria alemanya vol oferir —permetent suportar les rivalitats regionals (Berlín *versus* Leipzig) i les contradiccions socials— troba un ressò favorable entre els professionals de Barcelona.

38. Vegeu Annex II: *Llistat d'expositors i recompenses*.

39. G. GILI ROIG, *Bosquejo de una política del libro* (Barcelona 1944), p. 47.

Convé recordar que aquesta funció mitjancera catalana amb vistes a una europeïtzació d'Espanya no és una temptativa aïllada; el mes d'abril de 1910, J. Ortega y Gasset saluda l'aparició de la revista «Europa» assenyalant l'encert del títol: «*Esa sola palabra equivale a la negación prolija de cuanto compone la España actual. [...] Europa no es una negación solamente: es un principio de agresión metódica al achabacamiento nacional. Como Descartes empleó la duda metódica para fundamentar la certidumbre, emplean los escritores de esta revista el símbolo Europa como metódica agresión, como fermento renovador que suscite la única España posible.*»⁴⁰ La debilitat de l'estat després de les guerres carlistes i la pèrdua de l'Imperi, a més de les dificultats de la guerra al Marroc —que orienta la major part del pressupost cap el Ministeri de la Guerra—, deixen el camp lliure als professionals del llibre en el seu doble paper: econòmic i cultural. Ells són els primers mitjancers que permeten a la nació identificar-se i existir de cara a la competència internacional. Però, en el cas concret de la participació espanyola en l'Exposició de Leipzig, sobresurten les ambigüitats que una situació com aquesta genera entre els successius responsables de la representació nacional:

— E. Bailly-Baillièrre és el representant oficial d'un centralisme que no té en compte la potència de la indústria del llibre a Catalunya.

— A. H. Höfer vol afavorir la presència dels industrials alemanys en el forniment dels professionals espanyols.

— E. Canibell vol guanyar la guerra comercial i obtenir per a Barcelona l'hegemonia en el mercat editorial, sense abandonar la seva pròpia cultura catalana.

— P. Salvat desitja desenvolupar la seva editorial, en particular gràcies al mercat americà.

Aquestes contradiccions apareixen clarament al final de la ressenya sobre l'Institut Català de les Arts del Llibre quan s'afirma que «*ha levantado el pabellón nacional en honra de la patria, afrontando sacrificios de todo género en holocausto de la nacionalidad que representa*».⁴¹

En efecte, la reivindicació de la cultura catalana, amb la problemàtica d'una construcció nacional estructurada al voltant de la llengua i de les tradicions col·lectives, encara els sembla prematura als representants del Noucentisme que no es plantegen el problema del Llibre fins l'any 1917, data en què es constitueix l'Editorial Catalana S.A.⁴²

— D'una banda, aquesta consciència aguda del paper històric que li pertoca a la indústria del Llibre a Catalunya i, de l'altra, els reduïts mitjans de què disposa (a causa en gran part de la debilitat de la banca i del reduït nombre de societats anònimes) per canviar una realitat econòmica i cultural desfavorable, caracteritzaran l'actuació dels responsables professionals durant els dos primers decennis del segle XX.

40. J. ORTEGA Y GASSET, *Nueva revista*, dins *Obras completas I*, ps. 142 i 144; citat per J.L. ABELLÁN, *Historia crítica del pensamiento español*, volum 5/III (Madrid 1991), p. 61.

41. *El Instituto Catalán de las Artes del Libro*, dins *Exposición Internacional de las Artes Gráficas y de la Industria del Libro, Leipzig, Mayo-Octubre de 1914, Guía general y catálogo de la Sección Española*, p. 89.

42. Jordi CASTELLANOS, *art. cit.*, ps. 17-18.

Annex I: Llistat de delegats per províncies

<i>Albacete</i>	S. Ruiz Villaroel	<i>Màlaga</i>	R. Alacalá i Rodríguez
<i>Alacant</i>	Such, Serra i Cia	<i>Múrcia</i>	Successors dels Fills de Noguez
<i>Almeria</i>	I. García Sempere	<i>Orense</i>	J. de las Cuevas
<i>Àvila</i>	Successors d'A. Giménez	<i>Osca</i>	L. Pérez
<i>Badajoz</i>	Uceda	<i>Oviedo</i>	Impremta <i>El Carbayón</i>
<i>Balears</i>	Amengual i Muntaner	<i>Palència</i>	Alonso i Fills
<i>Bilbao</i>	M. Calle	<i>Pamplona</i>	N. Aramburu
<i>Burgos</i>	Fills de S. Rodríguez	<i>Pontevedra</i>	Vídua d'Antúnez
<i>Càceres</i>	L. Giménez	<i>Salamanca</i>	F. Núñez
<i>Cadís</i>	M. Álvarez de Silva	<i>S. Sebastià</i>	Martus Mena i Cia
<i>Canàries</i>	A. J. Benítez	<i>Santander</i>	V. Oriá
<i>Castelló</i>	J. Armengor i Fills	<i>Segòvia</i>	director del «Diario de Avisos»
<i>Ciudad Real</i>	R. Clemente Rubisco	<i>Sevilla</i>	F. Albisú
<i>Còrdova</i>	Hernández i Cia	<i>Sòria</i>	Germans Las Heras
<i>Corunya</i>	E. Roel	<i>Tarragona</i>	F. Sugrañes
<i>Conca</i>	C. León	<i>Terol</i>	R. Serrano
<i>Girona</i>	Vídua i Fills de J. Franquet	<i>Toledo</i>	Rodríguez i Hermano
<i>Granada</i>	I. Ventura López	<i>Valladolid</i>	J. M. Baamonde de la Cuesta
<i>Guadalajara</i>	A. Concha	<i>València</i>	F. Sempere
<i>Huelva</i>	Vídua i Fills de Muñoz	<i>Vigo</i>	J. Cao Moure
<i>Jaén</i>	J. del Nido	<i>Vitòria</i>	Fuentes i Marquínez
<i>León</i>	M. Garzo	<i>Saragossa</i>	T. Blasco
<i>Lleida</i>	Sol i Benet		
<i>Logronyo</i>	E. Martínez		
<i>Lugo</i>	B. Varela		
<i>Madrid</i>	E. Bailly-Baillière		

Annex II: Llistat d'expositors i recompenses⁴³

L'Institut Català de les Arts del llibre rep la major recompensa, el Gran Premi de l'Estat amb Medalla Reial del Govern de Saxònia.

Eudaldo Canibell rep un Diploma de Col·laborador.

Tipografies

Auber i Pla, Barcelona, col·lecció de diversos impresos comercials, Medalla d'Or.

José Blass i Cia, Madrid, diversos impresos, catàlegs i llibres, Gran Premi.

Borràs, Mestres i Cia (Impremta Elzeviriana), Barcelona, llibres i catàlegs científics, Premi d'Honor.

Rafael Cardona, Barcelona, col·lecció d'impresos comercials, Med. de Plata.

José Casamajó, Barcelona, col·lecció de diversos impresos i làmines, Premi d'Honor.

Emilio Gabañach, Barcelona, col·lecció de diversos impresos comercials, Med. de Plata.

43. Classificació dels Premis: Gran premi de l'Estat amb Medalla Reial del Govern de Saxònia,

Gran Premi, Premi d'Honor, Medalla d'Or, Medalla de Plata, Medalla de Bronze, Esment Honorífic.

Fidel Giró, Barcelona, col·lecció d'impresos en colors, Med. d'Or.
 Guinart i Pujolar (Impremta Moderna), Barcelona, Llibres, catàlegs, impresos en colors, Med. d'Or.
 Joaquim Horta, Barcelona, llibres de poemes i música, calendari, làmines, Med. d'Or.
 Imprenta Alemana, Madrid, obres de luxe i col·lecció d'impresos.
 Estanislao Maestre, Madrid, llibres de text àrab i d'idiomes estrangers, Med. de Plata.
 Vda. de Pablo Patau, Barcelona, col·lecció de diversos impresos comercials, Med. d'Or.
 Serra Germans i Russell (L'Acadèmica), Barcelona, impresos artístics i llibres científics, Gran Premi.
 Manuel Tàsis, Barcelona, col·lecció de treballs comercials, Med. de Plata.
 Ramón Tobella, Barcelona, impressions d'art, treballs comercials, llibres i opuscles, Med. d'Or.
 Josep Valls, Barcelona, un cartell de braus en litografia, Med. d'Or.
 Octavio Viader, S. Feliu de Guíxols, llibres impresos sobre paper de suro, diversos impresos, Med. d'Or.
 Juan Vidal, Barcelona, catàlegs il·lustrats i revistes, Med. de Plata.

Editors amb tipografia

Eduardo Arias i Besada, Madrid, diversos llibres i catàlegs, Med. de Plata.
 E. Bailly-Baillière, Madrid, edició paper Japó de la «Nueva Biblioteca de Autores Españoles», Med. d'Or.
 Fills de J. Espasa, Barcelona, volums de l'*Enciclopèdia Espasa* i làmines en color, Gran Premi.
 Montaner i Simón, Barcelona, *Diccionario enciclopédico hispano americano*, llibres històrics, Premi Honor.
 Hereus de la Vda. Pla, Barcelona, diversos llibres i làmines amb gravats antics, Med. de Bronze.
 Salvat i Cia, Barcelona, edició enquadernada de *Hojas Selectas, Diccionario Salvat*, obres científiques, històriques i literàries ben enquadernades i diverses làmines, Med. d'Or.
 Ramón Sopena, Barcelona, *Historia del mundo-Edad Moderna*, «Biblioteca de Grandes Novelas», Med. de Plata.
 Eugenio Subirana, Barcelona, col·lecció de devocionaris enquadernats a mà, Premi d'Honor.

Editors

Ramón de S. N. Araluce, Barcelona, quadres amb il·lustracions, obres científiques, Med. de Plata.
 Anuaris Bailly-Baillière i Riera Reunidos, Barcelona, anuari d'Espanya i Amèrica, Med. d'Or.
 Francisco Beltrán, Madrid, obres històriques i científiques, Esment Honorífic.
 Fernando Fe, Barcelona, Col·lecció de diversos llibres editats per la casa, Esment Honorífic.
 García, Rico i Cia, Madrid, catàlegs d'autors i obres, Med. de Bronze.
 Gustavo Gili, Barcelona, col·lecció de llibres històrics, científics i pietosos, Med. d'Or.
 Adrián Romo (Llibreria Internacional), Madrid, col·lecció de diversos llibres editats per la casa, Med. de Plata.
 Salvador Maragat, València, volums d'obres editades per la casa, Esment Honorífic.

Martínez del Villar, Barcelona, làmines de la revista «Salón y Novedades», Med. d'Or.
 Revista comercial «Mercurio», Barcelona, exemplars de la revista, Med. de Plata.
 Gabriel Molina, Madrid, obres científiques editades per la casa, Med. de Bronze.
 Fills de Paluzie, Barcelona, col·lecció de llibres de primera ensenyança i mapes, Med. de Bronze.
 J. S. Pugès, Barcelona, revista «Las Maravillas del Mundo y el Hombre», obres de text, Esment Honorífic.
 Ruiz Germans, Madrid, obres científiques, Esment Honorífic.
 Sáenz de Jubera Germans, Madrid, obres de text, Esment Honorífic.
 Victoriano Suárez, Madrid, col·lecció de llibres i documents històrics i científics, Med. d'Or.

Editors amb tipografia, litografia, enquadernació i fotograt

Henrich i Cia, Barcelona, obres científiques i literàries, làmines en tricromia, Med. d'Or.
 Mateu Germans, Madrid, quadres litogràfics, catàlegs, treballs comercials, Med. d'Or.
 Casa Editorial Maucci, Barcelona, Col·lecció d'obres editades per la casa, Esment Honorífic.
 Prensa Gráfica SA, Madrid, col·leccions de «Mundo Gráfico» i «La Esfera», làmines en tricromia, Med. d'Or.
 José Thomas, Barcelona, impresos en negre i colors, Premi d'Honor.

Tipografies i litografies

Juan Comas, Sabadell, quadres de tricromies, catàlegs i llibres editats per la casa, Med. de Bronze.
 Francisco Madriguera, Barcelona, col·lecció de treballs litogràfics, Med. de Bronze.
 Alberto Martín, Barcelona, col·lecció d'atles geogràfics, obres d'ensenyament, Med. de Bronze.
 Perelló i Vergés, Barcelona, col·lecció de revistes, treballs litogràfics, Med. de Plata.

Tipografia i gravat

J. F. Rieusset, Barcelona, treballs de tipografia en colors, gravats sobre acer, Med. d'Or.

Litografia

José López, Barcelona, models litogràfics, Med. de Plata.
 Nicolás Miralles, Barcelona, col·lecció de treballs litogràfics, Med. de Plata.

Cromolitografia i enquadernació artística

Hermenegildo Miralles, Barcelona, col·lecció de tapes per a llibres, Med. de Plata.

Litografia sobre fulla de llauna

Fills de Gerardo Bertrán, Barcelona, col·lecció d'impresos sobre fulla de llauna, Med. d'Or.
 Tintoré i Oller, Barcelona, col·lecció de cartells i altres treballs sobre fulla de llauna, Med. de Plata.

Enquadernacions i estampes

Àngel Aguló, Barcelona, diversos llibres i tapes editorials, Med. d'Or.

Basa i Pagès, Barcelona, col·lecció de plaques en relleu, treballs de propaganda, Med. de Plata.

S. Massaneda, Barcelona, col·lecció de papers i cartolines en relleu, Med. de Plata.

Vda. de J. Miquel i Rius, Barcelona, làmines en fototípia, col·lecció de llibres enquadernats, Premi d'Honor.

Fotogravador

Vda. de Bonet, Barcelona, diversos quadres amb tricromies, Med. d'Or.

Coll Salietí Germans, Barcelona, col·lecció de tricromies i fotogravats, Med. de Plata.

Juan Furnells, Barcelona, fotogravats en negre i colors, Med. d'Or.

Fàbriques de paper⁴⁴

Juan Capdevila Raurich, Barcelona, paper per a catàlegs, fotografies de la fàbrica, Premi d'Honor.

Vda. de W. Guarro, Barcelona, mostraris de paper fi, fotografies de la fàbrica, Med. d'Or.

Successors de Torras Germans, Barcelona, diverses mostres de paper, fotografies de la fàbrica, Med. d'Or.

J. Vilaseca i Nebot, Barcelona, mostres de paper a mà, Premi d'Honor.

Antiquari de llibres

Salvador Babra, Barcelona, col·lecció de llibres impresos i documents antics, Med. d'Or.

TRAD. D'ANNA CARRERAS

44. No figura La Papelera Española (creada el 25-XII-1901 per N. M. de Urgoiti amb capitals del Banc de Bilbao), que domina el mercat del paper amb caràcter de monopoli (4/5 parts de la producció espanyola) a la resta d'Espanya. La penetració del mercat català en aquesta empresa es produirà gràcies a l'associació de l'editorial Calpe (creada el 1-IV-1918 per La Papelera Española) amb l'editorial Hijos de J. Espasa el 20-V-1922; això coincidirà amb la

posada en servei d'una fàbrica de La Papelera Española al Prat de Llobregat. Aquesta planta fornirà l'editorial catalana, i a la seva successora Espasa Calpe SA (creada el 30-XII-1925), en particular per a la impressió dels 43 últims volums de l'*Enciclopedia universal ilustrada*, privant així els paperers catalans d'un important mercat que proveïen des de 1907. Cf. Philippe CASTELLANO, *Enciclopedia Espasa, Historia de una aventura editorial* (Madrid 2000), ps. 456-461.